

Leven en bedrijf
van de Rotterdamse tinnegieters

Inleiding

Tot dusver is onze kennis aangaande de Rotterdamse tinnegieters, hun belevenissen en activiteiten, al dan niet binnen het kader van hun gilde, beperkt gebleven. Het merendeel is te danken aan archivaris mr. W.G.D. Murray, die in een uitvoerig artikel (1) een beeld gaf van de groei van enkele summiere bepalingen uit 1473 tot de 27 artikelen van de ordonnantie van 1635 op het specifieke tinnegietersgilde en de latere aanvullingen tot de 51 artikelen van 1720. Door gebruik te maken van een aantal goed gekozen archivalia wist hij de tekst ervan te verlevendigen en te illustreren. Dat daarbij het accent viel op de 17de eeuw lag niet alleen aan de voorkeur, die de Gouden Eeuw toen genoot, maar ook aan het minder persoonlijk karakter van bijv. de notariële protocollen van de 18de eeuw. Op de laatste lag bij de historici nog te zeer de doem van verslapping, achteruitgang en verval. De heer Dubbe bracht in zijn standaardwerk tal van nieuwe gegevens aan het licht, waaronder een uitgebreide lijst van Rotterdamse tinnegieters (2).

Aangezien van het gilde niets is overgebleven dan een perkamenten exemplaar van de ordonnantie van 1635 met de ampliatiën van 1643 en 1681, heeft men zich opnieuw moeten richten op het in het Gemeentearchief aanwezige bronnenmateriaal van allerlei aard, om daaruit een wat breder exposé, zij het hier in kort bestek, zonder verwaarlozing van de economische en sociale aspecten te kunnen bieden.

Hoewel door diverse betreuenswaardige omstandigheden vele archivalia uit de oudere perioden verloren zijn gegaan, beschikt dit archief nog altijd over ongeveer vierduizend notariële protocollen van voor 1811. Een systematisch onderzoek daarvan zou ook thans onmogelijk, althans onverantwoord tijdrovend zijn geweest. Van de 16de eeuwse notarissen is slechts een fractie bewaard gebleven, terwijl die van de 17de maar gedeeltelijk en dan nog onvolledig geregistreerd zijn. Murray blijkt een aantal te hooi en te gras gedane vondsten in enkele schoolschriften verzameld te hebben, waarvan een passend gebruik is gemaakt. Vanaf 1711 is er een vrijwel volledige, zij het niet foutloze registratie, verricht door werkstudenten. Onder de naam van de per decennia gecatalogiseerde tinnegieters blijken er nogal wat niet-Rotterdamers voor te komen, die meestal in verband met boedelscheidingen vermeld staan. Het grootste percentage berichten over Rotterdamse tinnegieters betreft betalingen van geringe bedragen wegens het gebruik van huurtin, wat weinig relevant is.

Voor de genealogische gegevens is men uiteraard aangewezen op de doop-, trouw- en begrafenisregisters. Helaas worden hier slechts spaarzaam beroepen vermeld en zijn er, vooral vóór 1670 grote hiaten ten aanzien van de doopsgezinden, katholieken, lutheranen en remonstranten (3).

De schepenboeken, waaronder de gifteboeken en de schuldboeken, leveren namen van tinnegieters, betrokken bij koop en verkoop van huizen en hun financiële verplichtingen. Het archief van de Weeskamer biedt een overvloed van summiere en meer omvangrijke boedelinventarissen, die samen met die, welke notarieel beschreven staan, een inzicht geven in de vermogenspositie bij huwelijk en/of overlijden. Het kohier van de tiende penning van 1553 (4), het financieel archief en de door Oldewelt gepubliceerde belastingcijfers uit de jaren 1674, 1715 en 1742 leveren wat globale gegevens over bezit en bedrijfsopbrengsten. Voor het eerste tijdvak is ook het archief van kerkmeesters van belang. De hoofdliedenregisters vermelden vanaf 1667 – met enkele onderbrekingen – ook de namen van de voorgedragen en benoemde hoofdlieden van het tinnegietersgilde. Voor de daaraan voorafgaande

periode beschikken wij over een aantal verspreide vermeldingen.

De beperking, die door de gildeordonnanties aan publiciteit en reclame werd opgelegd, bleef ook in de nadagen van het gildenregime bestaan, zodat een beperkte steekproef in de Rotterdamse Courant van 1761 tot 1770 weinig resultaat heeft gehad. Slechts éénmaal werd de naam van een tinnegieter daarin wereldkundig gemaakt, nl. in 1781 die van Gerrit Boom en dat niet eens op grond van zijn vakbekwaamheid, doch toen zijn vrouw Jannetje de Lange, na reeds vijf kinderen ter wereld te hebben gebracht, in de echtelijke woning op de Hoogstraat een vierling het levenslicht liet aanschouwen.

Het onderzoek leverde gegevens van onderscheiden omvang, aard en betekenis op over circa 170 te Rotterdam gevestigde tinnegieters, die met zekerheid of grote waarschijnlijkheid het meesterschap hebben behaald. Niet opgenomen zijn de minder talrijke namen van tinnegietersknechts, die af en toe verklaringen hebben afgelegd op verzoek van hun meesters, maar wier verdere loopbaan onbekend is gebleven. Ongetwijfeld zullen vele gezellen in een andere stad een eigen nering hebben opgebouwd. Gezien de gebrekkige documentatie – de Rotterdams poortersboeken beginnen pas in 1699 – kon de herkomst van deze mr. tinnegieters in vele gevallen niet worden vastgesteld. Sommige families als de Braems, de Messcherts, de Potten, de Van Duyvelands, de Timmers en de Van Rees-en waren gedurende hele generaties als tinnegieters werkzaam, al was de stamvader niet altijd een geboren Rotterdammer.

Uit Amersfoort (via Kampen) kwam Willem Nuysenburg, uit Amsterdam Jan Dircks Messchert (I), uit Antwerpen Nicolaas en Pauwels Theunemans en Gerrit van Kessel, uit Boekholt Hendrik Dirking, uit Breda Cornelis Rams, uit Bremen Dirk Steenkuil, uit Brielle Jacob v.d. Meer, uit Doesburg Gijsbert Harthals, uit Dordrecht Reinier Vermeulen en Jan Zeegers, uit Duisburg Hendrik Kock en Mathias Korthage, uit Elberfeld Caspar Wert, uit Engeland Nicolas Stickle, uit Gorcum Adriaan Hommes, Willem van Krieken en Jan v.d. Pol, uit Gouda Jan Geesteranus, uit Grave Cornelis van Houten, uit 's-Gravenhage Hendrik van Kleef (I), uit 's-Hertogenbosch Johannes Druy, uit Heusden David Braem (mogelijk), uit Kampen Johannes Langenburgh, uit Kapelle bij Goes François van Loenen, uit Middelburg Isaac Braem en Johan de Klerk, uit Schiedam Abraham Verschuer, uit Utrecht Cornelis van Weede.

Deze immigratiestroom komt overeen met wat uit andere studies is gebleken (6). Dat betekent echter niet, dat de mr. tinnegieters allen in Rotterdam hun ultima Thule gevonden hebben: Pieter v.d. Bosch vertrok naar Amsterdam, Michiel Louris naar Brielle, Jacob Suervelt naar Delft, Adriaen Wijting naar Nijmegen, Jan Gardenier naar Dordrecht, waar hij als tinnegieter én koopman een rijk bestaan vond en er ook zijn neef Hendrik Jongeling jr. opleidde, Arnoldus Hakkenbroek naar Schoonhoven, Jan Geesteranus naar Nieuwkoop, voor wie bijna steeds het 'cherchez la femme' als reden gold.

De vijftiende en zestiende eeuw

De eerste maal dat er in Rotterdam sprake zou zijn geweest van het gebruik van tin, is volgens J.G. Litzau in 1332 (7). Hij bericht, dat op de grond tussen de Raamstraat en de Zandstraat de kapel van St.-Jacob heeft gestaan (wat betwist wordt) en dat men op 5 november 1759 bij het graven daar een zerk in een grafkelder heeft gevonden, die met tin aan de kanten toegesoldeerd was. Dat tin werd voor dertig gulden verkocht. Op deze zerk, waaronder drie priesters begraven lagen, stond het jaar 1332 vermeld. Op zichzelf is het niet onmogelijk, dat men in dit geval geen gebruik van lood heeft willen maken, zoals men ook elders het tin als solide verpakking heeft gebezigd (8).

In de stadsrekening over 1429-1430 vinden wij voor het eerst een betaling voor geleverd tin, nl. van zeven tuun of veertien stuivers voor een tinnen lamp voor de wachters op de gasthuistoren. Overigens staan er ook twee ontvangsten aan boeten wegens het vechten met kannen (9).

In het oudste memoriaal van de Weeskamer (10) vinden we in de boedel van Jan Veen en zijn vrouw Machtelt niet minder dan 300 pond tin en koper, gewaardeerd op twee stuivers het pond.

In het oudste schepenregister (11) treffen wij een drietal tot dusver onbekende tinnegieters aan, nl. Cornelis Feyes, die 400 pond lood heeft geleverd in 1489 voor 24 rijns-gulden, Pieter Coman Jacobss, die in 1491 een losrente schuldig is van 2 pond op zijn huis het Lam in het oostvierendeel, en Feye Costijnss, die optreedt in een erfenis van zijn vrouws kant in 1492.

De tinnegieter Jan Ijsbrantss blijkt in 1522 in het bezit te zijn van een losrente van 2 pond op het huis van de ijzerhandelaar Pieter Janss. in de Buursteeg (12). Emmeken Jansdr. en Cornelis Janss. erven in 1538 van hun natuurlijke vader Jan Geerloffss. elk 300 rijns-guldens, die de voogden, in de vorm van een overvloed van gouden en zilveren in- en uitheemse munten, ter bewaring in de Weeskamer brachten en successievelijk in landerijen belegden (13).

Op 10 februari 1546 sluit een geestelijke, Heer Adriaen Janss. Coeckebacker, een overeenkomst met Rochus Corneliss., die hem levenslang zal onderhouden in ruil voor zijn inboedel, die behalve uit een bed met toebehoren, tafel, stoelen en bureau alsmede een schilderij, bestaat uit 2 tinnen platelen, 2 zoutvaten, 2 schotels, een sleepje, een saucier, een waterpot en 3 koperen kandelaars (14).

De naam van de tinnegieter Heyndrick Vranckensz., eigenaar van een huis in het westvierendeel komt in het giftenboek van 1538 tot 1546 herhaaldelijk voor (15). Was het lidmaatschap van het St.-Eloy's gilde voor de tinnegieters volgens de regeling van 1476 nog vrijblijvend (16), dat verandert in 1547 als zij in de nieuwe ordonnantie direct genoemd worden na de smeden en goudsmeden en vóór een hele reeks ambachtsslieden als de ketelboeters, de slijpers, de harnasschoonmakers, de zwaardvegers, de lantarenmakers enz. Tevens zou het ontbreken van de loodgieters opnieuw kunnen wijzen op de combinatie met het tinnegieterswerk. In elk geval zijn zij in aantal en aanzien gestegen. Behalve de rechten en verplichtingen van sociale en religieuze aard, valt hier bijzonder op de beperking van de vrijheid bij de aankoop van grondstoffen. Als deze te koop worden aangeboden, moeten de belanghebbende gildeleden eerst een *ommelech* houden, voor het geval dat men gezamenlijk tot koop wil overgaan; zo niet, dan is ieder van hen gerechtigd te kopen naar eigen verkiezing. Hij is dan wel genoodzaakt de koopman stipt te betalen, alvorens zijn bedrijf te mogen uitoefenen, op straffe van een boete van 20 stuivers per dag. Enige garantie dat de gildebroeders zelf betaald worden, biedt de bepaling dat hij voor zijn arbeid voldaan moet zijn, eer de klant bij een collega terecht kan. De meesters zijn verplicht bij aanneming van een leerknecht voor een poorterskind 5 en voor een vreemde 10 stuivers te betalen. Alvorens de laatste bij een andere meester in dienst kan treden, moet hij van zijn tegenwoordige meester daarvoor toestemming hebben.

In de tweede helft van de zestiende eeuw krijgen de tinnegieters wat meer reliëf, doordat gegevens van diverse bronnen gecombineerd kunnen worden. Zo krijgt Jan thynnegieter in 1556 van de stadskas een betaling van 9 stuivers voor de leverantie van een tinnen maat voor de stadswijnverlater; voor de *looden van de excys* en voor de wairdeyns (van de lakenfabricage) levert hij resp. 715 pond lood à 1 stuiver en 35 1/2 pond à 7 duiten = f 37/6 en nog eens 494 1/2 pond (17). Volgens het kohier van 1553 woonde hij op de Hoogstraat noordzijde in het oostvierendeel en werd hij

aangeslagen voor 12 pond. Wellicht is hij identiek met de tinnegieter Jan Willems die op 17 juli 1553 borg staat met zijn huis (18). Nog hoger werd aangeslagen Maerten de tinnegieter in het westvierendeel, nl. voor 16 pond. Mogelijk was hij de vader van Jan Maertens., die later ter sprake komt. Tenslotte wordt genoemd de tinnegieterse Maritgen in de Oppert, aangeslagen voor 13 pond, misschien de Maritgen Cornelisdr. weduwe van Jan Willems., die op 25 augustus 1559 in de plaats van haar man de zorg voor een pupil op zich heeft genomen en voor een jaar onderhoud en kleding f 18/13 en een oortje van diens voogd ontvangt (19). Tot dusver betreft het hier leveranties van lood en enkele tinnen huishoudelijke voorwerpen; thans dienen waarderings- en schoonheidsaspecten ons bezig te houden.

In de waarschijnlijk apocriefe tekst op naam van Chrysostomus van Napels in de Batavia van Hadrianus Junius, vertaald door Pieter van der Schelling (20), staat de volgende zinsnede over het Hollandse (zeker ook Rotterdamse) binnenhuis: *Aen de ene sijde hebben sij een buffet en aen de ander sijde van de muer groote blinkende kopere aeckers, & allerlei fatsoen van kannen diewelcke de voorbijgaende oogen tot haer trecken & door haer blinkend licht verduysteren, Heere God, wat een geblink van vaten, enz.*

De 16de eeuw is ook bij uitstek de tijd van de rederijkers en hun landjuwelen, waarin de Rotterdammers zich in hun Kamer de Blauwe Acoleyen niet onbetuigd hebben gelaten, zoals blijkt uit het verhaal in de Rotterdamse Historiebladen (21). Krachtens het door Philips II verleende octrooi tot het houden van een landjuweel op 20 juli 1561 gingen de uitnodigingen uit naar de Hollandse Kamers, waarvan er negen hun komst toezegden. De stadsregering loofde blijkbaar aanlokkelijke prijzen uit in de vorm van 12 tinnen kroezen voor de inkomst, 12 dito kitkens voor het amoureuze, 6 dito wijnkannen voor het vroede, 6 schalen voor de zang en een fraaie antieke tuitkan voor het zotte. Jammer is, dat er geen rekening bewaard is gebleven van de ongetwijfeld Rotterdamse tinnegieter die ze vervaardigde en dat wij onkundig blijven van de herkomst en de vorm van de toen al antiek genoemde tuitkan! Op het landjuweel van de Hollandsche Kamer 'De Witte Akoleijen', van Leiden, de op één na grootste stad van Holland in mei 1596 behaalden de Rotterdammers niet minder dan 20 stuks tin als prijzen voor de intrede, het referein, het liedekje en de zang, nl. 9 stoepsflessen, 4 stoppen, 3 kannen en 3 drinkschalen, alsmede 1 kindertuitje, *alles van tin, blank als zilver*. Voor de wedstrijden in het zotte, georganiseerd door N. Tijd, loofde deze drie tinnen uilen uit, een grote, een botte en een slechte (= eenvoudige), die de Rotterdamse rederijkers niet naar huis konden dragen. Maar de schrijver besluit triomfaal: *Door al die prijzen won de pronkkast 20 stuks aan Engels tin en zeker zullen haar leden met gejuich zijn ontvangen, toen zij met zooveel schats te Rotterdam hun intrede hielden*. Jan van Hout, de Leidse stadssecretaris en humanist, die een fel tegenstander van de rederijkers was, bespotten hen zelfs als *kannekijckers*, wat hun belangstelling voor het gewonnen tin duidelijk aangeeft (22).

Kennelijk als contraprestatie voor de in Leiden genoten bijzondere gastvrijheid, loofden de Rotterdamse heren voor het landjuweel van 18 augustus 1598 als prijzen voor de zes onderdelen respectievelijk 6 schone stoepsflessen, 12 wijnkannen, een *verheven overdekte kop*, een stoepsfles, kan en pint, 6 fruitschalen en 1 bloemkan aan. Alles bijeen vormt dit een aardige illustratie van wat men toen aantrekkelijke voorwerpen vond!

Aan het eind van de 16de eeuw begint het tin hoger in rang gewaardeerd te worden. Gedurende de hele 17de eeuw volgt het in rang op het goud en zilver en vóór het koper, ijzer, hout en aardewerk.

De overgang van de zestiende naar de zeventiende eeuw

Het laatste kwart van de 16de eeuw is voor Rotterdam een tijdperk van ongeken- de bloei en vooruitgang geweest, hetgeen alleen mogelijk is geweest door een gedurfde activiteit op het gebied van de haringvisserij, de handel in zout en graan, de lakenhandel en brouwning, de handel in kaas en hout van deze kleine door rivieren en sloten als Kipsloot, Botersloot, Stinksloot etc. doorsneden stad.

In snel tempo worden er grote havens aangelegd als de Nieuwe Haven en het Haring- vliet, de Blaak wordt van een stadsvest een grote binnenhaven. In 1572 krijgt het zitting in de Staten van Holland en kort daarop weet het een eminente rechtsgeleerde als Johan van Oldenbarnevelt aan zich te binden. In 1581 volgt het als zevende stad op de groep van de zes grote Hollandse steden. Het aantal huizen neemt toe van 1200 in 1553 tot 1731 in 1561, het aantal inwoners van circa 6000 in 1553 (23) tot 19.780 in 1622 (24). De welvaart, die omstreeks 1550 nog slechts ten deel was gevallen aan enkele rijk geworden geslachten, die de vroedschap beheersten, breidt zich uit over een ruimere kring van burgers, die niet langer tevreden zijn met een nietszeggend patronymicum, maar zich een eigen geslachtsnaam aanmeten. Uit de omliggende dorpen en vooral uit Brabant en Vlaanderen vluchten velen hierheen voor het Spaanse geweld.

Zowel uit de autochtonen als uit de vaak niet onbemiddelde zuiderlingen treffen wij dan ook een groeiend getal tinnegieters aan. Een vooraanstaande figuur is Ijsbrant Fransz. wien het beroep zo op het lijf geschreven stond, dat de toevoeging *van de Tin* als een familienaam ging functioneren. Van 1559 tot 1582 blijft hij diverse malen borg voor huis-aankopen. In 1570 woont hij aan de Hoogstraat en in 1580 wordt hij eigenaar van vier erven naast elkaar in Quakernaeck (25). Van 1574 tot 1584 is hij de vaste leverancier van lood voor de Laurenskerk, waaraan hij in 1581 138 pond levert à 3 groten, wat inclusief 2 stuivers waaggeld, op f 10/9 komt (26). Zijn vrouw Marritgen Gerritsdr. betaalt in 1576 51 gilden voor drie erven *in het witte susterhuys in de nijewe hoffstraet* van Kerkmeesters (27). Daartoe doen kerkmeesters en burgemeesters samen gifte aan hem, op 10 december van dat jaar (28). In of voor 1597 zet Marritgen als weduwe het bedrijf voort in hetzelfde huis *Het vergulde lampet*, dat ongetwijfeld was voorzien van een uithangbord met de afbeelding hiervan (29).

Uit een magistratenfamilie stamt Adriaen Hendrickss. de Vet(te). Zijn grootvader, de meest vermogende burger, vroedschap, burgemeester, reder en drapenier laat in 1555 een vermogen na, dat een jaarlijks inkomen van 1120 gulden oplevert. Uit het huwelijk van zijn dochter met de rijke brouwer Hendrick Zweersz. worden vier zoons geboren : Pieter Hendricksen (van) Blocklandt, later zilversmid in Den Haag, Jan Karre, kanunnik te Yperen en Adriaen Hendrickss. de Vet, alias Blocklandt, onze tinnegieter. De vierde zoon Dirck Hendricksz. van Blocklandt wordt in 1572 door de Spanjaarden gedood. Adriaen ontleent zijn naam aan zijn overgrootvader, Adriaen Janss. de Vet, gehuwd met Katrijn Karre. Onder de naam De Vette figureert hij in het Leidse tractaat *Nopens de Tinne* van 1592 als de bij uitstek deskundige op het gebied van tinnegieterij, de daarin toegepaste alliages en de tinproef met de bout, waaraan hij maar betrekkelijke waarde toekent. Het verhaal van de uiterst precieze en betrouwbare stadssecretaris Jan van Hout bevat enkele zinsneden, die een tipje van de sluier over hem oplichten. Alvorens hij gehoord wordt, krijgt de Leidse deputatie het verzoek de zaal even te verlaten, omdat de Rotterdamse heren vrezen, dat hij niet ronduit zal antwoorden en zich er mogelijk met een *Jantje van Leiden* van zal afmaken. Waaruit die vrees heeft bestaan, het gevaar voor

concurrentie van het veel grotere Leiden met zijn belangrijke tinnering, of het ontzag voor de toen al vermaarde helden Van der Werff en Van Hout, is moeilijk uit te maken. In elk geval doet hij uitspraken, die aan duidelijkheid niets te wensen overlaten en door het gebruik van het woord *plumbum* op een zekere kennis van het Latijn wijzen. De Rotterdamse burgemeesters begrijpen, dat de Leidse heren zich niet voor niets zoveel moeite getroosten voor een klacht uit het verre Koningsbergen en dat er dus in het Oostzeegebied exportmogelijkheden liggen. Zij steunen dus de Leidenaars in hun zorg voor de goede naam van het Hollandse tinwerk en achten een provinciale regeling van de tinnegieterij noodzakelijk (30).

Op 10 september 1583 koopt hij van de weduwe van mr. Simon Pieterss. Couwael een huis aan de Spuisteeg, dicht bij de Hoogstraat (31), dat hij tot zijn dood is blijven bewonen; in 1599 koopt hij nog een huis in de Kalverstraat tussen Botersloot en Lombardstraat. Hij is de tinnegieter, op wiens verzoek Michiel Louriss. het gezamenlijk bezit van drie vakgenoten van een platte schotelvorm en de regeling van de vrachtkosten door het beurtelings gebruik ervan in Delft en Rotterdam laat registreren (32). In 1598 wordt hij kapitein van de burgerwacht genoemd (33). Herhaaldelijk treedt hij op als voogd, in welke kwaliteit diverse kwitanties van hem in de Weeskamer bewaard zijn gebleven (34). Zijn laatste testament maakt hij op 1 mei 1602 vier dagen voor zijn dood. Zijn vrouw Elisabeth Cornelisdr., eerder weduwe van de tinnegieter Maerten en moeder van Maerten Maertenss., Hillegont Maertensdr. en Maritgen Adriaensdr. blijft in het tinvak werkzaam, daarbij geholpen door Hillegont, die niet alleen haar hele winst in het bedrijf laat, maar er ook haar gezondheid bij inschiet. Zij legateert haar dochter dan ook in haar testament van 23 april 1613 600 pond nieuw gemaakt tinwerk naar keuze en het vruchtgebruik van het huis aan de Spuistraat, en in dat van 29 augustus 1616 het huis, de boedel, haar kleding, zilver, haar nering in stenen kruiken en een geldsom (35).

Het lijkt geen twijfel, dat deze tinnegieter een tamelijk welgesteld man is geweest; een deel van zijn bezit is afkomstig uit de erfenis van zijn broer de kanunnik van vóór 1588. In dat jaar eist hij van Sytgen, de weduwe van zijn broer de zilversmid het derde deel van een obligatie op, die op 20 februari 1585 Engelse stijl te Londen door haar man getekend was. Maar Sytgen antwoordt, dat hijzelf maar het hele bedrag voor zijn rekening moet nemen, aangezien hij geestelijke goederen heeft ontvangen en zij chanteert hem door te dreigen hem bij de rentmeester der geestelijke goederen aan te brengen (36). Over zijn bezit aan vormen en tinwerk, gelden en debiteuren is helaas niets bekend, want maar al te vaak werd de Weeskamer in de testamenten nadrukkelijk uitgesloten.

De toegenomen welvaart moet ook zijn weerslag hebben gevonden in de omvang van het bezit aan tinnen voorwerpen, zoals die langzamerhand nauwkeuriger worden geregistreerd. In de registers van de Weeskamer van vóór 1600 bereiken er slechts enkele meer dan honderd stuks, dat voor deze steekproef als minimum is aangenomen. Juist het groot aantal sterfgevallen veroorzaakt door de pest in 1602 en volgende jaren, maakt het decennium 1599-1609 bijzonder geschikt. Dat betreft dan wel de meer welgestelden, maar door grotere variatie van benamingen biedt het meer inzicht in de samenstelling van het pakket artikelen, dat de tinnegieters met succes hebben kunnen aanbieden.

Uit de daaraan voorafgaande jaren zijn de twee volgende inventarissen genomen:

1. Machtelt Pietersdr. weduwe Thoenis Sebastiaenss., vormer laat na : 20 *platelen*, 28 *peercannen*, 12 *spaensche taillioeren*, 12 *vierkante taillioeren*, 8 *schotelen*, 2

schoolpotten, 1 canne, 1 tuytcannetgen, 1 sleeptgen, 2 mostertpotten, 1 beckettgen, 2 candelaers, 4 pullens, 2 pispotten, 2 blaeckers, 8 lepelen en 2 soutvaten. (15 december 1597) (37):

2. die van mr. Melchior Outheusden en Sara Foeckels van 22 april 1598 luidt : *11 schotelen zoe groet als cleyn, 3 sauchuerkens, 8 commekens, 2 soutvaten, 2 waterpotten, 1 suypecroes, 1 potteken, 2 salffbussen, 12 taillioeren, 6 lepelen, 1 lamp, 1 cleyn croesken, 1 spoubeckentgen, 12 laetpannekens, 1 disteleerclock met een loeyen back, 1 lepel met een houte steel.* Dit toont duidelijk zijn beroep van chirurgijn aan (38).

De steekproef omvat 78 boedels van in totaal 10580 stuks tinnen voorwerpen, waaronder 2697 platen, 2502 taillioeren en tafelborden, waarvan 77 Spaans genoemd worden, 683 schotels, waarvan 24 warmoes- en 4 boterschotels worden genoemd en 98 schalen, in totaal dus 5980 stuks platwerk of 57 %.

Het rondwerk omvat 3239 stuks of bijna 31 %, verdeeld in de volgende categorieën :

Kannen*	1302
Pullen	642
Saucieren	302
Zoutvaten	258
Waterpotten	225
Kroezen	133
Kommen	85
Mosterdpotten	79
Boterpotten	75
Bekkens	70
Kandelaars	68
Totaal	3239

* waarvan gespecificeerd worden : 86 tapkannen, 83 peerkannen, 39 wijnkannen, 34 sleepkannen, 20 tuitkannen, 14 schenkkannen, 14 hangkannen, 11 bierkannen, 11 pintkannen, 10 pergeniskannen, 9 pronkkannen, 6 bloemkannen, 3 boterkannen, 2 gedraaide kannen, 1 flabbè.

De 161 diversen kunnen worden onderscheiden in : blakers, bussen, flessen, fonteinen, kanhaakjes, kommen, koppen, kroezen (deze laatste drie van kleiner formaat), lampen, lampetten, lavoirs, maten, noten, potjes, schoolpotten, trechters, vergieten en vogelbakjes.

Tenslotte zijn er 896 lepelen en 304 kanneleden geteld.

Van 43 eigenaars kon het beroep achterhaald worden, nl. 8 schippers, 4 scheepsbouwers, 3 lijndraaiers, 3 herbergiers, 2 beenhakkers, 2 chirurgijns, 2 kapiteins, 2 zeilmakers, 1 apotheker, 1 bakker, 1 brandewijnstoker, 1 graanhandelaar, 1 keurmeester van de haring, 1 koopman, 1 mandemaker, 1 metselaar, 1 runnemaker, 1 schoenmaker, 1 smid, 1 speelman, 1 tapper, 1 timmerman, 1 verver, 1 vettevarier en 1 ijzerhandelaar.

Uit deze cijfers komt duidelijk de grote plaats uit, die de scheepvaart, de scheepsbouw en aanverwante bedrijven als lijndraaiers, zeilmakers en drankleveranciers innamen. Poppengoed, inktpotten, peperbussen, suikerpotten en religieus tinwerk zijn hier niet aangetroffen.

Om het tinwerk te waarderen gebruikte men drie systemen, ieder stuk afzonderlijk, óf het gewicht van alle voorwerpen samen voor één prijs per pond, die in 1604 7 1/2

stuiver bedroeg, of men maakte een aantal kavels, die afzonderlijk verkocht of gewaardeerd werden. Dit laatste gebeurde met het tin van Grietgen Henricxdr., weduwe van Huych Janss. de haringkoper in 1604 (39) :

5 tuitpintjes, 6 kannetjes en 2 sleepgens	f 9/18
10 waterpotten, 3 kannetjes, 1 bekkentje,	
1 schoolpot, 1 boterkroes en 1 spuwbekken	11/
1 fontein, 2 pasteiplatelen en 1 kop	4/10
35 platelen, 8 saucieren, 10 schotels,	
2 zoutvaten en 1 mosterdpot	53/15
8 lepels	—/10
Totaal	f 79/13

Wat de tinnegieters, die in deze jaren overleden zijn, betreft volgen hier enige opmerkelijke bijzonderheden over hun boedels. In die van Claes Claess. van Coperen van 1602 wordt een kraam met zeilen vermeld (40). Hij is de enige tinnegieter, van wie vaststaat, dat hij een eigendomsmerk heeft aangebracht, nl. in 1596 bij zijn leverantie aan mr. Jan v.d. Haegen, toen deze in 1596 inwoonde bij zijn lastige schoonouders in de Gulden Cortou in de Nieuwpoort (41).

In die van Jan Maertensz van 1603 wordt gesproken van 105 stenen en 58 koperen vormen, 5 musket- en busklotevormen, alsmede van 6 teyckenysers (42).

Jan Andriess. had in 1603 3 kramen, 2 met en één zonder zeilen, 2 kraamhamers, maar ook een merkhamer en een groot assortiment aan tin, als Oosterse koppen, Geusebroeckxkens, peercannen, ruim 1500 stuks behalve het huurtin (43).

De inventaris van Leendert Janss. Pot telt ruim 30 poppengoedsvormen, verder een roosmerkijzer, een keurmerkijzer en het merkijzer van de A.B., en een Brielse flabbvorm in 1611 (44). Herman Jacobss., de lepelmaker is de laatste, in wiens boedel kramen vermeld worden, 1 gewone en 1 kleine met oude zeilen in 1613 (45).

Enige 17de eeuwse tinnegieters

De eerder genoemde Nicolaes of Claes Theunemans schijnt erin geslaagd te zijn uit zijn geboortestad Antwerpen een omvangrijk en gevarieerd bezit aan vormen naar Rotterdam te brengen, dat met de gereedschappen na zijn dood in het laatst van 1616 door twee Amsterdamse tinnegieters, blijkbaar bij gebrek aan Rotterdamse experts, werd geschat op f 2224/7/-. Alleen aan kandelaarsvormen worden vermeld : kelk-, bel-, dichteknoops-, pispot- en keyvormen. In zoutvaten zijn er variaties als zeskant-, kelk-, blok-, en kolommenvormen. Bovendien is er een grote collectie poppengoedsvormen. Hij heeft vele debiteuren van ver buiten deze stad, waarover later. Hij is de stamvader geworden van een groot aantal Rotterdamse tinnegieters en tinnegietsters. Uit zijn eerste huwelijk met Margriet Adriaensdr. krijgt hij drie kinderen, een zoon Pauwels, tinnegieter, en twee dochters, Cathalina of Lijntje, de tinverkoopster, later getrouwd met Abraham Jansz. de metselaar, en Anneke, getrouwd met Jan Dircx Messcheert, de uit Amsterdam afkomstige stamvader van een Rotterdams tinnegietergeslacht, dat tot het midden van de 18de eeuw stand houdt. Uit zijn tweede huwelijk met Janneken Willem Braemsdr. krijgt hij een dochter Adriaentgen, die in 1631 trouwt met de tinnegieter Isaac Braem, daarna een dochter Sara en een zoon Willem.

Hij heeft gewoond aan de Hoogstraat en blijkt ook landerijen in Zevenbergen en in de St.-Maartenspolder bezeten te hebben, alsmede aanspraken op Antwerpse erfenissen (46).

Minder met goederen en fortuin gezegend was Gerard (gewoonlijk Gerrit genoemd) van Kessel, eveneens uit Antwerpen afkomstig. Hij is de enige Rotterdamse tinnegieter, die ons aan het eind van zijn carrière en zijn latijn, een kleine autobiografie heeft nagelaten, neergelegd in de inleiding van zijn laatste contract met Jan Leenderts. Pot, beschreven door notaris Adriaen v.d. Graeff op 28 januari 1640 (47).

Omme de heeren ende vrunden te toonen de redenen, waeromme den voorn. Van Kessel inventaris ende staet van sijnen boedel ende volgens dien sijne crediteuren (ist doenlijk) wil contenteren ende voldoen, soo ist dat den voorn. Van Kessel, een jongh man sijnde, hemselven met een wedue in de huywelicken staet heeft begeven, eenige kinderen daerbij geteelt, deselve nevens sijne huysvrouwe voorkinderen opgevoet, ende dat met alle vlijt ende naersticheijt, in sulcker voegen als een eerlijck man schuldich is ende behoort te doen, de voors. sijne eerste huysvrouwe hem door de doot ontruimt sijnde, is met een huys vol kinderen (eenige noch heel cleijn) blijven sitten, moettende hemselven met vremde dienstbooden, wanneer van huys reijdsde, behelpen ende sijn huys ende winckel ende neringe aen deselven vertrouwen.

Ende bemerckende, dat soodanige hijshoudinge niet alleen hem geheel schadelijck was, maer tot sijne ruijne streckte, resolveerde hem ten anderen huijwelijck te begeven. Nae wensch daertoe gekomen sijnde, wiert besocht in sijne familie ende onder sijne kinderen met extra-ordinaire siecten, soo pest als anders, door de welcke hem sijn tweede huysvrouwe nae weynige jaren, alsmede oock alle sijne kinderen ontrocken sijn. Hem vindende hoe langh hoe meerder alleen ende daerenboven door de voors. siecten ende andere sijne neeringe geheel te verlooppen, daerbij quamen verscheyden ende merckelijcke ontrouwigheden van cnechts ende mejssens, was genootsaecht hem ten derden malen, om sijne teringe ende huijshoudinge wederom in stant te brengen, ten huijwelijck te begeven ende is daertoe gekomen.

Maer nae drie a vier weken getrouwt geweest te sijn, is de voors. sijne derde huysvrouwe in siecte gevallen ende hem ontrocken.

Door alle 't welcke hoe langhs hoe meer in schulden is vervallen, ende bevindende dat eenige van sijne crediteuren van dage te dage dreijghden hem met executie te overvallen, waardoor de middelen, die hij noch bij den anderen, sooveel in soodanige gelegentheden doende is geweest, hadde gehouden aen oncosten ende andere, soudens geconsumeert ende gebleven hebben ende soudens sulcx eenige sijnder crediteuren tot sijn leetwesen, merckelijck aen hem ten achteren hebben gekomen.

Omme twelcke te verhoeden ende voorcomen, heeft geresolveert sijnen boedel ende hemselven in sijne oude dagen van alle schulden ende lasten te redden ende bevrijden, ende ten dien eijnde ten meesten oirbaer ende ter hoogster prijse hem doenlijk sijnde, sijne goederen, soo roerende als onroerende te vercoopen ende omme mette penningen van dien procederende, sijne crediteuren, soo 't yet is, in sijne oude dagen hem met hulpe van sijne handenarbeijt te erneren ende sijne dagen in dese werelt aff te leven.

Omme daertoe te komen, heeft opten 22en november 1639 aen Jan Leendertss. Pot tinnegieter alhier vercocht ende getransporteert eene partije vormen, bedragent t'samen de somme van f 502/11/—, sijnde bij de coop van de voors. somme gereet betaelt de somme van f 252/11/—, die bij den voors. Van Kessel tot affdoeninge van eenige quackelschulden ende tot onderhout van de winckelneeringe ende huijshoudinge sijn geemployeert. Rest sulcx noch de andere helfte, die over een jaer nae dato van dien moet wërden betaelt, als volgende de transporte ende acte obligatoir daarvan op date voors. voór den notaris v.d. Graeff ende sekere getuijgen gepasseert ter somme van f 250/—, die alhier ten bate van crediteuren werden gebracht.

Wij vinden hier een sprekend voorbeeld van de ellende, die de pestepidemieën, vooral in de eerste helft van de 17de eeuw, zowel in het persoonlijk als in het zakelijk vlak teweeg hebben gebracht. Dat de verhouding van deze kleine werkgever met zijn personeel niet ideaal is geweest, is apert, maar wellicht eenzijdig voorgesteld. Wel kan dit subjectieve levensbeeld aangevuld en ten dele gerectificeerd worden door andere bronnen te gebruiken. Dan blijkt het volgende :

Geboren omstreeks 1588 heeft hij zich al opgewerkt tot meesterknecht, als Leendert Janss. Pot in 1610 sterft. In februari 1611 trouwt hij met diens weduwe Sara Galeynsdr., die uit haar eerste huwelijk al een volwassen zoon Jan Leendertss. en een dochter Sara heeft, die later trouwt met de Gorcumse tinnegieter David Janss. van Vlierden. Uit het tweede huwelijk worden drie kinderen geboren. Zijn stiefzoon laat Van Kessel nimmer in de steek, als hij weer eens in geldnood verkeert, ook niet als zijn vrouw gestorven is in 1631. Zij komen dan overeen om gedurende zes jaar hun vormen samen te gebruiken, wat in 1638 opnieuw wordt verlengd (48). De door zijn vrouw nagelaten boedel is zo zwaar belast, dat Leendert en de voogden van de kinderen op 26 november besluiten deze te weigeren (49). Gelukkig heeft Van Kessel, die een maand later met zijn buurmeisje, de *jonge bejaerde dochter Annetie Harmansdr.* trouwt, een behoorlijke erfenis uit Antwerpen ontvangen, zodat hij in staat is – als pleister op de wonde – zijn 'vaderlijke affectie' te bewijzen door elk van zijn kinderen f 100,- toe te zeggen.

Op 2 januari 1639 trouwt hij met de weduwe Susannetje Pietersdr. Zijn omvangrijke schuldenlijst toont, dat hij op 1 april 1640 aan dokters en apothekers in totaal f 113/17/18 schuldig is (50). Het laatste dat wij van hem vernemen is, dat hij niettemin op 2 mei van dat jaar aan zijn dienstbode Grietge Casperdr. een legaat van f 150,- vermaakt, tenzij zij nog tijdens zijn leven trouwt, in welk geval zij niet op zijn dood hoeft te wachten (51).

In de havenstad Rotterdam begon het porselein al vroeg aan zijn zegetocht door import van uit de Oost terugkeerde zeelui, als Henrick Aelbertss. van Capel, kok op het jacht 't Hart, wiens boedel van 924 stuks porselein aan kopjes, schotels, borden, klokjes en waiers op de vendu in 1617 f 219/13 opbracht (52).

Maar dit was een exceptioneel geval, want ook de tinnegieters voelden er zich niet door bedreigd, schaften het soms zelf aan.

Het groeiend Rotterdam bewoog zelfs de Amsterdamse tinnegieter en -handelaar Jan Hendrickx tot vestiging van een filiaal in deze stad, door er in 1629 Cornelis Deyman en vrouw een huis in de Hoofdsteeg te laten huren, dat door hem van meubilair, vormen, gereedschap en 1500 pond tin voorzien werd. Deyman werd contractueel een weeggeld van acht gulden toegezegd en gemachtigd tot het aannemen van één of twee knechts. Om moeilijkheden te voorkomen moest Deyman dit contract direct na aankomst voor Schepenen van Rotterdam *doen renoveren ofte recognosceren*. Het is dan ook zonder commentaar in het Schepenboek (53) opgenomen. Maar van een daadwerkelijke vestiging is niets gebleken, zodat aangenomen mag worden, dat de hoofdlieden van het gilde zulk een gevaarlijke concurrent op zo'n gunstige winkelstand hebben weten te verdrijven.

De zeventiende en achttiende eeuw

Bij het beschrijven van de levensloop van enkele tinnegieters zijn wij inmiddels gekomen in de tijd, waarin de tinnegietersordonnantie van 1635 is gaan functioneren. Daarvoor verwijzende naar het artikel van Murray en de inleiding van de heer Dubbe, dienen wij ons nu te beperken tot een meer algemene behandeling

van de feitelijke gang van zaken, dus voornamelijk de economische en sociale aspecten in de tinnegieterswereld gebaseerd op een zo groot mogelijk aantal gegevens over personen en zaken, die het onderzoek in de bronnen heeft opgeleverd. Op deze wijze valt er op meer individuele tinnegieters wat licht dan door het volle licht van de schijnwerper op enkele personen te werpen.

2. Het aannemen van leerlingen

Het aantal leerling-contracten, dat in de notariële protocollen werd aangetroffen, is niet zeer groot en betreffende het tinnegietersambacht tamelijk schaars :

1. Op 10 juni 1632 sluiten de voogden van Willem Pieterss. Stolwijck met Jan Leenderts Pot I een overeenkomst voor 5 jaar, waarin Pot hem het ambacht zal leren, met uitzondering van het slaan van platwerk, zodat hij na die 5 jaar de meesterproef zal kunnen afleggen. De voogden betalen daarvoor gedurende drie jaar resp. 100, 80 en 60 gulden, ook te voldoen als hij vóór die tijd weggaat. Gaat hij na drie jaar weg, dan verbeuren de voogden f 50,- maar blijft hij, dan verdient hij de kost (54).

2. Evert van Male werd na de dood van zijn vader Pieter Corneliss. op 15 april 1633 naar Amsterdam gestuurd om een meester te vinden. Daarin slaagt hij bij Willem Heere, aan wie voor één jaar f 40,- kostgeld betaald wordt. Daarna gaat hij naar Den Haag en op 25 maart 1636 doet hij zijn proef, die f 32,- kost (55).

3. Jan Pieterss. van 't Hoff sluit op 8 mei 1640 een contract met Pieter Aerts van Polanen om hem in één jaar het vak te leren, zodat hij *de konst en wetenschap zal hebben omme een tapkanne en halfje geheel op te maken*. Hij krijgt een dagloon van 9 stuivers inclusief huisvesting, slapen, wassen en wringen. Zijn broer blijft borg voor de betaling van het boetebeding van f 25,- (56).

4. De voogden D.J. Messchert, Isaac Braem en Jan Philipss. van Steenwegh besteden op 22 februari 1641 Claes Abrahamss. voor 5 jaar bij Messchert, die hem al sinds 1 mei 1639 in dienst heeft. Hij moet op zijn winkel als knecht het handwerk van tinnegieten doen, waarvoor Messchert hem kost, drank, huisvesting, kousen en schoenen geeft en zorgt voor het wassen, wringen, repareren en lappen van kleding. Hij moet hem het vak leren, zodat Claes in tijd en wijle zelf meester kan worden (57).

5. Abraham Cocx wordt op 12 januari 1646 aanbesteed bij W.P. van Stolwijck, bij wie hij al sinds 1 november 1644 als leerling werkzaam is. Zijn werkdag begint 's zomers om 5 en 's winters om 6 uur. De eerste drie jaar mag hij 's avonds naar school om lezen en schrijven te leren. Zijn weekloon bedraagt resp. 12, 18, 30, 40 en 50 stuivers. Stolwijck zal hem alle vakgeheimen leren, zonder iets verborgen te houden, dat Abraham kan begrijpen (58).

6. Hendrick Fransz van Lier komt met de voogden van Claes Abrahamss. van Spanbroeck, op 24 juli 1648 overeen, dat hij te beginnen met Rotterdamse kermis a.s. voor twee jaar bij hem als knecht zal dienen. Het onderwijs van D.J. Messchert, die ook geen voogd meer genoemd wordt, schijnt niet geheel geslaagd te zijn, want wel wordt Claes als knecht aangenomen om *in alle trouwe ende naersticheyt te arbeijden voor ende opten winkel van v. Lier, int wtvoeren vant hantwerck van tinnegieten, sulcx als een eerlijck ende getrouw knecht toestaet ende betaemt* en krijgt hij het eerste jaar 10 stuivers en het tweede 11 stuivers dagloon, maar zijn patroon belooft hem *in de onderwijsing belangende de konst van tinnegieten ende aenleve van dien sijn debvoir te doen naer behooren* (59).

7. Geen leerling-contract, maar een getuigschrift achteraf, is de *leerbrieff*, die Jan Gardenier op oudejaarsdag 1675 van zijn laatste werkgever Isaac Braem ontvangt, als hij zich als zelfstandige in Dordrecht gaat vestigen : *dat den Requirant bij hem*

Comparant van ontrent den beginne des Jaers 1669 aff, na sijn Comparants beste onthout, den tijdt van ses jaren aen den anderen, als leerling ende knecht is geweest in verbandt ende in 't stuck van 't tinnegieten heeft gewerckt, en sich sodanich gedragen als een vigilant ende getrouw gesel en knecht toestaet ende behoort te doen (60).

8. Het resultaat van een leerlingcontract wordt aangetroffen in de verantwoording van hun beleid door de voogden van Jacobus Rutte, die van 12 juni 1747 tot 3 juli 1755 als leerling en later als knecht bij Jan van der Pol had gewerkt. Als leerling verdient hij een weekloon van resp. 30, 36 en 54 stuivers, waarop zakgeld en niet gewerkte dagen worden gekort, alles met kost en inwoning, zonder leergeld te betalen. Na drie jaar begint hij aan de vervolgcursus om het tin te leren kloppen, waarvoor gedurende twee jaar f 50,- betaald is en een Engels aambeeld en vier hamers aangeschaft moesten worden ad f 82,-. Zijn loon stijgt dan achtereenvolgens van 72 stuivers in het vierde en vijfde tot 84 stuivers in de volgende twee jaar en tot 96 stuivers in het achtste jaar. De laatste negen weken valt het terug op 84 stuivers, vermoedelijk als gevolg van sociale spanningen (61).

Het behalen van het meesterschap was een belangrijke gebeurtenis : dat blijkt bij Evert van Male, die zich in keurige maatkleding steekt en een fijne zwarte hoed van 7 1/2 gulden op het hoofd zet, maar ook aan zijn carrière denkt door twee vormen van samen 40 pond zwaar, aan te schaffen voor f 24,- (55).

b. De tinnegietersknechts

Uit het bovenstaande is wel duidelijk geworden, dat de meesters gaarne profijt zagen van hun onderwijs, door knechts na volbrachte leertijd langer aan zich te binden, zoals ook elders buiten het tinnegietersgilde het geval was (62).

Het loon van Jan Rutte als knecht omstreeks 1750 steekt gunstig uit boven dat van Gerrit van Kessel bij Leendert Janss. : f 46,- per jaar in 1610 met kost en inwoning (44).

Over de verhoudingen tussen meester en knecht is niet veel bekend ; zeker is het, dat er onder hen geen scherpe conflicten voorkwamen, als stakingen en uitsluitingen, zoals ook hier bij de droogscheerders en hoedenmakers het geval was. Er is reden om aan te nemen, dat die verhoudingen over het algemeen van gemoedelijke aard waren. Pleun Joosten Fyck en Leendert Corneliss. Keyser legden wel in 1607 een belastend getuigenis over hun vroegere meester Jan Maertens. af – waarover later meer – maar zij waren toch resp. 26 en 15 jaar bij hem in dienst geweest.

De tinnegieter Abraham Corneliss., die met zijn vrouw in dienst is geweest bij Maerten Maertenss. van de Wiel, helpt hem door een attestatie over zijn huis in de Meent (64) ; wederkerig helpt hij hen in financiële moeilijkheden door zijn vormen over te nemen en die voor f 10,- per jaar aan hem te verhuren (65) : François van Loenen, knecht bij Dirk Rijsbergen, ontving van hem niet alleen een legaat van f 150,- als hij bij hem zou blijven tot zijn dood, maar eiste van zijn boedel niet alleen zijn *ordinaris arbeytsloon*, maar ook een extra-uitkering van vier ducatonen per jaar gedurende 3 1/2 jaar ad f 44/2/- (66). Uit het bedoelde in Den Haag gemaakte testament blijkt, dat Van Loenen zijn neef was, zodat niet van een zuivere pressie van knecht op baas gesproken kan worden ; trouwens ook zijn dienstbode werd op gelijke voorwaarden goed bedacht (67).

Misschien speelde in het achterhoofd van de meester-knechts, die immers dagelijks geconfronteerd werden met de dood, de mogelijkheid van een plotseling overlijden van de meester en een huwelijk met diens weduwe, een rol. Dat zij in vele gevallen hierdoor tot het zelfstandig tinnegietersambacht kwamen, staat vast.

c. Vereist

1. Een voer op de zold behoorlijk stadscentr ook wel W tot de neg Botersloo gezocht. A havens in Vaak moe aan de Bla werd aang brandgev vergunnir een smelt kreeg, *mi en redetre* (69).

2. Een ni toelating worden a beschikte bedrijfska leningen geen rent familieel weduwer Van Kess crediteur wachten. Natuurli rijke koo gesitueer minder d aanvanke renteper volkome 6 1/4 % l kasboek Bovendie heeft, di totdat de een som rente laa in de Pep te redde: Holland gekreger partij Er

c. Vereisten voor het beginnen van een rendabele tinnegietersnering

1. Een voor het tingieten geschikt huis, met gelijkvloers de winkel en in de kelder of op de zolder de werkplaats, liefst op goede stand in een winkelstraat, waar een behoorlijk debiet te verwachten zou zijn. Zij vestigden zich bij voorkeur in het oudste stadscentrum rond het stadhuis en de Laurenskerk. De Oude en Nieuwe Kerkstraat, ook wel Wijde en Nauwe of Brede en Smalle Kerkstraat geheten zijn van de zestiende tot de negentiende eeuw nooit zonder tinnegieters gebleven. Verder waren de Botersloot, de Oppert, de Hoogstraat, de Kipstraat en de Lomberdstraat zeer gezocht. Aan de Blaak en de Leuvehaven kwamen slechts sporadisch, aan de andere havens in het geheel geen tinnegieterijen voor.

Vaak moesten de zolders worden aangepast : zo huurde Isaac van Beusecom een huis aan de Blaak N.Z. in 1667, op de conditie, dat in het dak vier- of vijf ruiten groot glas werd aangebracht (68). Het schijnt, dat de stedelijke overheid lange tijd het brandgevaar heeft onderschat en veel heeft getolereerd. De enige tinnegieter, die een vergunning aangevraagd heeft voor het plaatsen van een fornuis, misschien wat wij een smeltoven noemen, is Adriaen v.d. Mey, die deze in 1718 prompt een week later kreeg, *mits dat hetselve geschiede onder opsichte van de brandmeesters van tselve wijk en redetrekkers deser Stad, alles soodanig hetselve bij den appointemente is gedaen* (69).

2. Een niet al te gering kapitaal. Immers, nog afgezien van kosten van de proef en de toelating tot het gilde, moesten dure vormen, gereedschappen en grondstoffen worden aangeschaft. Gezien de geringe middelen, waarover de tinnegieters beschikten, moeten vele er toch op andere wijze in geslaagd zijn aan het benodigde bedrijfskapitaal te komen. In hun boedelinventarissen blijkt het te wemelen van leningen en obligaties, die vaak lange jaren hebben gelopen en waarop soms ook geen rente werd betaald, dus zogenaamde noodlijdende obligaties. Veelal wisten zij familieleden of bekenden daartoe over te halen, in het bijzonder waren het weduwen, die leningen van enkele honderden guldens beschikbaar hebben gesteld. Van Kessel heeft de andere sekse kennelijk weten te imponeren, want onder zijn crediteuren vinden wij drie dames, die wel vergeefs op betaling hebben moeten wachten.

Natuurlijk zijn er ook tinnegieters geweest, die een lening gesloten hebben bij een rijke koopman of regent. Dat heeft bijv. Elias van Dam gedaan bij de goed gesitueerde Matheus Sonmans, die hem *uyt byzondere genegenheyt ende affectie*, niet minder dan f 21.000,- bedrijfskapitaal verschaft heeft als stille vennoot. Dat gaat aanvankelijk heel goed, want de winst overtreft het viervoudige van het gebruikelijke rentepercentage. Maar in 1678 komt het tot een scheiding, die Van Dam tot een volkomen afhankelijke, ja een scheÿtsfiguur maakt : hij moet over het kapitaal $6 \frac{1}{4}$ % betalen, zijn zaak volgens de directieven van Sonmans drijven, zijn kasboeken nauwkeurig bijhouden en iedere maand zijn voorraad inventariseren. Bovendien is hij verplicht hem gratis te leveren, wat hij aan huishoudelijk tin nodig heeft, dit te onderhouden en aan te vullen, alsmede hem zo lang huurtin te leveren, totdat de lening is afbetaald. Met het laatste moet hij beginnen binnen zes weken met een som van duizend rijksdaalders. Hij moet blij zijn, dat Sonmans de verschenen rente laat vervallen. Het gevolg laat zich raden : op 29 november 1679 wordt zijn huis in de Peperstraat publiek verkocht ten bate van de crediteuren. Kennelijk om nog iets te redden, helpt Sonmans hem in de zomer van 1679, als Van Dam van het Hof van Holland een mandament van cessie en van Schepenen daarop interiment heeft gekregen, met een renteloos voorschot van f 431,-, voor welk bedrag Van Dam een partij Engels tin kan kopen, waarop winst te verwachten is. Maar ook de

terugbetaling daarvan blijft stokken en bezwaard met nieuwe obligaties zet hij zijn verdere bestaan alleen als loodgieter voort (70).

Het belang van een omvangrijk en gevarieerd vormenbezit

Een goed bestaan als tinnegieter kon alleen verkregen worden door het bezit van een ruime sortering vormen, zoals P.C. van Male, Nicolaes en Pauwels Theunemans, Leendert Pot II en Isaack Braems in de 17de en D.J. Messchert II, Jan v.d. Pol, Hendrik van Duyveland en Jan Timmers in de 18de eeuw tot hun beschikking hadden. Om de vormen van Van Male na diens dood te verkopen drukte Jan van Waesbergen in 1631 niet minder dan 175 catalogi (71). In feite konden zij het hele economische achterland van Rotterdam, dat in grote trekken samenviel met het territorium van de Admiraliteit op de Maze en de provincie Zeeland voorzien. Zo had Nicolaes Theunemans afnemers in Bergen op Zoom, Bommel, Den Bosch, Den Briel, Culemborg, Dordrecht, Geertruidenberg, Gorcum, Den Haag, Heusden, Middelburg, Nijmegen, Schiedam en Waalwijk.

Zijn zoon Pauwels bediende ongeveer hetzelfde gebied, maar had door het bezit van veel poppengoedvormen, veel relaties onder de poppenkramers. Maar zijn grootste afnemer was de Rotterdammer Seger Pieterss. Bisschop, die hij ruim 400 pond fijn tinwerk leverde voor f 48,- de honderd pond en voor zijn arbeid 3 1/2 gulden per zelfde hoeveelheid (72). Het is jammer, dat vele inventarissen pas lang na de dood van de tinnegieter werden beschreven. Dan waren de meeste vorderingen al geïncasseerd, zodat het resterende aantal weinig inzicht kan geven in de omvang van zijn klantenkring. In het geval van Andries van Duyveland, toch een vooraanstaande figuur, treft men behalve de weduwe C. Rams nog geen tien Rotterdamse debiteuren aan, samen voor nog geen f 35,-, terwijl een som van f 770,- nog te vorderen was in Den Bosch, Den Briel, Delft, Dordrecht, Fijnaart, Goeree, Goes, Hulst, Leiden, Nieuwe Tonge, Nijmegen, Oude Tonge, Sluis, Steenbergen, Veere, Vlaardingen, Vlissingen en Woerden (73).

Met weinig vormen in eigen en enkele in gedeeltelijk bezit, kon de tinnegieter slechts een kleine collectie modellen aanbieden en moest hij grotendeels bestaan van wat het verhuren van tin hem opleverde : Haesgen Otten, de dubbele weduwe leverde op de bruiloft van Thoenis Fransz. en Marijtgen Verhagen acht dozijn platen, 5 1/2 dozijn telloyren en vier zoutvaten en ontving daarvoor in 1602, blijkens haar kwitantie f 3/9/- (74). Ook in de volgende eeuwen bedraagt de huuropbrengst zelden meer. Er waren bovendien risico's aan verbonden, want er werd wel eens onder valse vlag gehuurd, zoals beschreven staat over P.C.v. Male, die zijn huurtin niet ziet terugkomen en een blijkbaar onschuldige vrouw voor de huurster aanziet in 1621 (75). In geldnood verkerende lieden kwamen veelal met tin bij de Leenbank terecht, die daarvoor in 1713 een onderstuk, dat tot dusver als pakhuis verhuurd werd, in eigen gebruik moest nemen als Tincamer, *ter bewaring van het beleende koper- en tinwerk, tot meerder sekerheit voor gevaer van brant en dieverijen* (76). Wel mocht de bank geen geld op huurtin geven, en deden de tinnegieters ook geen aankoop van huurtin, maar allicht glipte er bij zo massale aanbiedingen van huishoudelijk tin, ook huurtin door.

Krediet en boekhouding

Blijkens de boedelinventarissen werd er ook voor kleine aankopen overwegend op krediet gekocht. Dat noodzaakte tot een duidelijke en correcte boekhouding, die in de praktijk nogal wat te wensen overliet : summiere aanduidingen, als de vrouw in

zijn
n een
s,
1
e
o
Den
,
: van
tste
ijn
r
d
van
nde

de Spuistraat, de vrouw die met warmoes loopt, waren misschien voor de tinnegieter zelf wel duidelijk, maar bleken voor zijn erven vaak ware puzzels. Daardoor moesten heel wat kleine vorderingen als oninbaar of onachterhaalbaar worden afgeschreven. Het is voor ons onbegrijpelijk, dat ook welgestelde kooplieden en regenten zich voor de gewone dagelijkse behoeften zulke lange kredieten en betalingstermijnen veroorloofden.

Van slechts weinig tinnegieters weten we iets van hun boekhouding. Van die van Dirk Rijsbergen vernemen we in zijn boedelinventaris (77), dat er 13 kasboeken over waren, meest met groen linnen overtrokken in folio of octavo, waarvan het eerste, getiteld *Tinnegietersboek* liep van 1700 tot 1706, met gapingen gevolgd door een reeks kasboeken tot 1722. Het laatste liep van oktober 1730 tot juli 1734. Tenslotte waren er enige memorialen over 1733 en 1734. Kan het met zo'n lacuneuze boekhouding nog verwondering wekken, dat de erfenis in 1740 onder beneficie van inventaris werd aanvaard en dat de administrateurs akkoorden sloten, waardoor toch nog een batig saldo kon worden bereikt?

Natuurlijk bleef het niet altijd bij kleine leveranties, maar ook de grote geschieden wel op krediet. D.J. Messchert leverde bijv. in 1650 een tinnen ketel aan Gerrit Volmarijn te Antwerpen, waarop wel was betaald, maar hij nog f 400,- moest ontvangen (78).

Dat was geen unicum, want in 1668 moest Cornelis van Houten een tinnen ketel opmaken in de keuken van Richard le Bourgeois (79) en in 1762 bood een koperslager in de Rotterdamse Courant o.a. een tinnen ketel aan, die aan de binnenkant 2 voet 11 duim breed was. En tenslotte werd er natuurlijk ook gevochten om de klandizie van de gast- en weeshuizen.

Neveninkomsten

,
re,
chts
t het
o de
in
:t in
vel

Menig tinnegieter zocht en vond ook andere inkomsten, veelal als loodgieter en/of leverancier van oorlogsmateriaal als hagel en kogels, maar ook als koopman hetzij in ruw tin, hetzij in andere waren. Vooral in de 18de eeuw, waarin de boedels substantiëler zijn dan daarvóór, namen velen van hen deel aan de handel of het vervoer. Cornelis Rams, in de wandeling Cornelis Tin genoemd, hield er een vrachtschip met twee en 's zomers met drie knechts op na en blijkens een klacht in 1777 (80), was hij speciaal betrokken bij het vervoer van kermisgoederen. Caspar Wert, toch een vooraanstaande tinnegieter en meermalen hoofdman, komt in de bronnen veel meer als koopman in meekrap naar voren. In de eerste helft van de 17de eeuw waren de Rotterdamse tinnegieters veelal voor onbewerkt tin afhankelijk van Amsterdammers als Willem Corneliss., Jan Hendricx., Barent Hermanss., als Leidenaars Bartholomeus Dircks., Warbout Janss., Corneliss. Jacobus., Aert Zeegers en Dirck Meess. Nadien geschiedde de aanvoer vaak rechtstreeks uit Engeland door bijv. Robert Locke uit Londen, of door bemiddeling van de vele Engelse immigranten, als Thomas Kanter, Thomas Lyeest, John Tocker, John Hill en Nathaniel Parmenter, die zich in het Rotterdamse havenkwartier hadden gevestigd en Rotterdam de naam Little London had gegeven. Soms traden ook makelaars als de Amsterdammer Jonas Abeels (81) en de Rotterdammers Jan Besemer (82), Jan Schot (83) en Anthony v.d. Tuyn op, onder wiens debiteuren genoemd worden de tinnegieters Hendrik Jongeling, Dirk Rijsbergen en de naar Dordt verhuisde Jan Gardenier (84).

)
in
n

De vrede van Munster schijnt bij vooraanstaande tinnegieters nieuwe perspectieven te hebben geopend : J.L. Pot en D.J. Messchert sluiten op 25 juli 1648 een

compagniecontract voor twee jaar voor de handel in onbewerkt tin in de Generaliteitslanden, waarbij ieder de helft van het tin moet leveren en de helft van de onkosten moet dragen tegenover het gelijke winstaandeel. Daarin wordt handel met anderen strafbaar gesteld met een boete van f 50,- ten behoeve van de armen (85). Deze compagnie schijnt hun geen windeieren te hebben gelegd, want op 1 juli 1650 sluit Isaac Braem zich als nieuwe partner aan en wordt het werkkerrein uitgebreid met Amsterdam, Leiden en Den Haag (86). De looptijd ervan is zes jaar. Ook in 1679 treffen wij een Rotterdamse combinatie aan : Langenbergh, Van Houten en Braem kopen samen van Jan Schot 2010 en van Elias de Reuck 1834 pond Engels fijn tin, zendingen die teveel dras bevatten en tot een klacht hebben geleid (87). Het aantal zonder reclames ontvangen zendingen zal ongetwijfeld heel wat groter zijn geweest. Zeker zullen zij door deze samenwerking veel sterker op de markt gestaan hebben. In de eerder genoemde boekhouding van Dirck Rijsbergen (1740) wemelt het van kleine leveranties aan vrijwel alle Rotterdamse collega's, aan de Haagse (Van Ingen, Barbiers, Ten Winkel), aan de Delftse (Abraham en Gerrit Voegen en andere tinnegieters, van wie een aantal tevens als crediteur te boek staat) (77). Tenslotte is er nog een andere factor, die het moeilijk maakt de economische resultaten van de tinnegieterijen naar waarde te beoordelen. Vrouwe Fortuna was ook toen blind en wispelturig in haar gunsten en door een veel verder gaand erfrechtstelsel, gekoppeld aan een uiterst terughoudende overheid tegenover nalatenschappen, kon men van familieleden van mans- of vrouwskant plotseling of geleidelijk in goeden doen raken. Zo kon Jan Geesteranus al in 1731, in het derde jaar van zijn eerste ambtstermijn als hoofdman, gaan rentenieren in Nieuwkoop (88).

De inkomens- en vermogenspositie van de tinnegieters

In feite beschikken wij slechts over twee graadmeters, de belastinggegevens en de boedelinventarissen. De eerste zijn merendeels globaal en tonen nogal wat verschillen. In de 200^e penning werden in 1666 aangeslagen de erven E.P. van Male voor f 60, de erven J.L. Pot voor f 25,-, de erven L. Braem voor f 30,-, D.J. Messchert voor f. 30,-, J.P. van 't Hoff, G.A. Harthals en H.F. van Lier voor f 10,-, hetgeen zou wijzen op vermogens van resp. f 12.000, 5.000, 6.000 en 2.000 (89).

Dezelfde heffing in 1672 zou het vermogen van L.J. Pot stellen op f 1.000, van de erven J.L. Pot op f 5.000, van D.J. Messchert op f 10.000, van C. van Houten op f 5.000, van G.A. Harthals op f 3.000, van A.G. Verschuier op f 2.000, op Christiaan v. Jachten op f 2.000 in verband met een erfenis en van de weduwe E. van Male op f 12.000 (90), alsmede van J.P. van 't Hoff op f 2.000,-.

In het kohier van het Klein Familiegeld van 1674 werden naar een geschat jaarinkomen van f 365,- vijf tinnegieters, naar een van f 547/10 twee tinnegieters, naar een som van f 730,- twee tinnegieters, naar een som van f 912/10, f 1095,- en f 1277/14 elk één tinnegieter aangeslagen (91).

In de lijst van het voorgenomen plan van een belasting op de inkomens van 1706, werden de Hollandse tinnegieters geplaatst in de tweede klasse van de winstdoende luiden met de loodgieters, de ijzerkramers en de blikslagers (92).

In de wijn- en mede-import werd Hendrik van Duyveland voor een half oxhoofd aangeslagen en verzocht J. Messchert die voor een heel oxhoofd met de motivering : *woont in den Oppert, doet sydewinkel en op de Hoogstraat tinnegieterswinkel, omdat twee huyshoudens en twee familjes, staet halff* (93).

In de personele quotificatie van 1742 kwamen 11 tinnegieters voor, zeven met een geschat inkomen van f 600,-, en telkens één met f 700, f 800, f 1000 en f 1200 inkomen

voor (g
bezwai

Het aa
vastges
en zijn
boedel
17de e
Uitzor
naliete
Maert
836,- z
had in
van J.I
in 169
Verscl
(1727)
eerst v
Timm
Tenm
tinneg
Belan
45.000
1745,
bloeid
koper
verdw
(+173
stuks
Malal
1700 i
Rotte
Blok
Papar
Borde
bepal
nauw
loper
de M.
Vern
gekre
1733
Het v
(97).
aan J
Jan Z
1740
Van
hebb
Engel
onge

de
et
voor (94). Maar hiertegen tekenden D. van Lier, Adriaen v.d. Mey en J. Zegers bezwaar aan, hetgeen zij in december 1746 met een eed moesten bevestigen.

Het aantal boedelinventarissen, waaruit exact het vermogen kan worden vastgesteld, is niet groot. Soms geschiedt de verantwoording lang na het overlijden en zijn intussen al veel betalingen voor de wezen gedaan, in andere gevallen wordt de boedel erg vroeg en zonder geldbedragen opgesteld. De meeste tinnegieters van de 17de eeuw moeten als kleine neringdoenden worden gekarakteriseerd.

Uitzonderingen zijn zeker Isaac Braem en Claesgen Jacobsdr., die in 1658 f 8207,- nalieten, waarbij aangetekend moet worden, dat de laatste uit haar huwelijk met Maerten Vermeulen als weduwe behalve een grote inboedel, ruim f 4300,- aan tin, f 836,- aan debiteuren en een met slechts f 4000,- bezwaard huis aan de Hoogstraat had ingebracht in 1648. Het vermogen van P.C. van Male bedroeg circa f 6.000,-, dat van J.P. van 't Hoff ruim f 2000,-, en dat van L.J. Pot en H.J. Ravesteyn, zijn vrouw, in 1691 f 5849/18/10. De 18de eeuwse vermogens zijn aanmerkelijk hoger : A.G. Verschuier (1711) f 6229/16/6, Jan van Alphen (1723) f 4489/4/12, Hendrik Jongeling (1727) f 15.032/12/10, J.D. Messchert (1744) f 23.306/4/11, Maria v.d. Nieuwenhoff, eerst weduwe H. Jongeling, later weduwe Jan Bogaard, (1765) f 2338/18/8, Johan Timmers (1783) f 32.339/-/11 en Andries van Duyveland (1793) f 13.607/8. Tenminste een aanmerkelijk deel van dit vermogen moet toch in de tinnegietersnering zijn gevormd !

Belangrijk is natuurlijk, dat de bevolking van Rotterdam, die geschat wordt op circa 45.000 in 1675, toeneemt tot een 51.000 in 1690, slechts langzaam daalt tot 44.000 in 1745, en weer groeit tot 57.510 in 1795 en 59.118 in 1809. Handel en scheepvaart bloeiden er nog lang door. Wel raakte het tinwerk uit de gratie en werd zelfs het koper hoger geschat, maar dat wil niet zeggen, dat het tin uit de boedelinventarissen verdween : de inventaris van Judith Faneuil, weduwe van de koopman Jean Cossart (+1733) telt niet minder dan 298 stuks, die van kapitein Jacob Zeegers (+1781) 124 stuks naast veel Engels en Japans aardewerk. Naast het Engels tin komt het tin uit Malakka, Siam en Banka op de veilingen van de diverse kamers van de V.O.C. na 1700 in steeds groter hoeveelheden. Deze handel was voornamelijk in handen van Rotterdamse stapelhandelaars als Pieter van Schoonhoven en Joan Brandwijk van Blokland en in het bijzonder van de refugiés als Daniel Faurie, Jean Cossart, Isaac Papavoine, François Blondel en anderen. Zij exporteerden het naar Rouen en Bordeaux, belangrijke centra van tinnegieterijen. In verband met de fiscale bepalingen moesten notariële attestaties worden overgelegd, welke ons een nauwkeurig beeld van de omvang van de export geven, die tot ongeveer 1760 blijft lopen. In 1781 is er dan nog eens sprake van een aantal vaatjes tin, dat met het schip de Margareta Dorothea Catharina, via Marseille naar Smyrna gebracht wordt (95). Vermoedelijk heeft Jan Boogaart I door zijn huwelijk met Maria v.d. Leven contact gekregen met makelaars en Levanthandelaars, want Isaac Papavoine draagt hem in 1733 op twee vaten Malakka-tin te zuiveren en het dan in één vat over te storten (96). Het volgend jaar levert Boogaart hem dan 547 theepotten voor export naar Rouen (97). Hendrik Jongeling levert in 1710 schotels, borden, kandelaars, vorken en lepels aan Judocus Minne, welke zending in Dendermonde moet worden afgeleverd (98). Jan Zeegers levert door bemiddeling van Johan Herings in 1735 18 theepotten en in 1740 60 theepotten en 36 schotels aan handelaars in Bordeaux (99). Van veel belang was dus deze export voor de Rotterdamse tinnegieters niet. Wel hebben zij de handel in Malaks tin op de binnenlandse markt bedreven, maar die in Engels tin en lood, het traditionele produkt gaat zienderogen achteruit. Een ongedateerd een ongesigneerd stuk (100) wijt dat aan de oneerlijke concurrentie,

voornamelijk van Zierikzee, dat geen inkomende rechten heft en het tin met een valse waagceel naar Dordt zendt, quasi voor export naar Duitsland. Het document is bedoeld voor de Commissarissen van Haar Edelmogenden, die de tinnegieters of handelaars, om een middel hadden gevraagd, dat Amsterdam en Rotterdam in een gelijke concurrentiepositie zou kunnen brengen. Dat zien zij in een gelijk waaggeld, zoals in de ordonnantie al is bepaald en het verhinderen van de import via Zeeland, door voor de export bestemde hoeveelheden verlaagde tarieven te heffen. Immers zelfs een verschil van 1 of 2 % doet de Engelse verkopers besluiten een andere weg dan Rotterdam te kiezen ! De schrijvers menen niet behoeven uit te weiden over de *disperate en beklagelijke staat, waarin de commercie zig althans bevind binnen Rotterdam in het generaal.*

De positie van de vrouw

Inmiddels zijn wij in de tijd gekomen, waarin de vrouw ook naar buiten een grotere rol gaat spelen. Wij kunnen wijzen op Francina de Goede, weduwe van Jan van der Pol die haar zoon Hendrik domineert en na zijn dood het bedrijf voortzet, Agnes en Maria Catharina van Rees, die eerst met hun broer Johannes, later zelfstandig het familiebedrijf voortzetten tot 1830 toe, op Adriana de Bruyn, die na het overlijden van haar man Johannes Daniël Druy met haar dochters Elisabeth Catharina en Catharina Elisabeth Druy de zaak doorzet, behalve één jaar met haar zoon Johannes Adrianus, tot haar dood in 1838. In feite was dat al niets nieuws. Immers een echte tinnegietersvrouw was bij uitstek geschikt als medewerkster. Wij zagen dat bij Gerrit van Kessel, maar nog eerder toonde dat bijv. Haesgen Otten, eerst weduwe van Anthony Janss. Bogaert (1585), later van Jan Henrickss. (vóór 1614). Zij was het, die op de publieke veiling van de Weeskamer in 1602 bijna 50 pond fijn pas gemaakt Engels tinwerk en 50 pond kannetin plus fatsoen kocht uit de boedel van Claes Claess. van Coperen voor f 49/11 (101). Uit de boedel van Gerrit Sachariasz. en Tanneken Lourisdr. kocht zij 2 schotels en 4 saucieren voor 25 stuivers (102). Hetzelfde deed Geertgen Evertsdr. de tinnegietster, de vrouw van P.C. van Male, bijv. in 1596. Maar zij had kennelijk meer in haar mars, want zij schreef de rekeningen uit en nadat haar man die ondertekend had, ging ze die innen en kwiteren, wat blijkt uit een in de Weeskamer bewaard exemplaar, *gelevert in die Dissel op die Hoehstraet aen tin op het voorspel als op die stasy, bedraecht f 9/12* (103). Door toezicht te houden op het personeel, dat zelden uit meer dan twee knechts en een leerjongen zal hebben bestaan, te letten op de gietoven, door de winkelnering waar te nemen, was zij voor haar vader of echtgenoot van onschatbare waarde. In enkele gevallen zal zij ook wel het draaien aan het rad, dat met de regelmaat van de klok diende te geschieden, voor haar rekening genomen hebben. Door haar soms eerdere huwelijk(en) met gildebroeders kon zij bogen op een rijke bedrijfservaring, nog afgezien van haar geldelijke inbreng. Over de behandeling van een vrouwelijke werkneemster, Neeltgen Gabriëlsdr., die bij Jan Maertensz. in 1607 al 26 jaar lang het winkelwiel gedraaid had, zijn wij door een notariële verklaring goed ingelicht (104). Zij werd heel slecht, tegen 4 penningen per uur, betaald, zodat zij langs de huizen moest gaan bedelen en werd, toen zij hem wat kleding vroeg, door hem bedreigd. Bij de dood van haar werkgever, paraisseerde haar naam dan ook op de crediteurenlijst met een vordering over lange jaren, waarvan zij de hoogte aan de discretie van de weesmeesters overliet (105). Maritgen Cornelisdr., die werkte bij Michiel Louris had op 20 mei 1598 van haar patroon niet minder dan f 51,- te goed voor arbeidsloon en geleend geld (106). Maar wij mogen ons de zeventiende-eeuwse vrouw niet als een slavin of rechteloze

voorstellen, al sluiten ; in feit hadden over h laten inventar Jacobsdr., toe vijf tonnen wij f 45,- (107). Er tegen de hoofd huwelijk vaak rijkdom, erfer langstlevende notariële tekst testament van 1622 : *dit alles malcanderen g toedragende si van H.F. van I Gerrit Boom e*

De samenstell:

Ofschoon wij v bepalingen van ressorteerden tenminste in één gefungeerd. H hoofdlieden er aangezegd. De hoofdlieder derde jaar als (109). De enige Het waren de 1 Soms bleven zi ambtsperiode 1790), Joh. Dru Duyveland (17 1761), Dirk var (1772-1792), Ja Timmers (1770 1720) en Jan Ze Wat de godsdiu heersende gere Esch, Pieters J; Verschuer beh Druy's, Adriaa tot de katholie Messchert I tot Vlamingen stre De hoogste ran en het eerst on burgemeesters

voorstellen, al had zij een voogd nodig om rechtsgeldige overeenkomsten te kunnen sluiten ; in feite kon zij daarover ook een familielid gebruiken. Getrouwde vrouwen hadden over het algemeen wel geleerd bij een tweede huwelijk hun boedel precies te laten inventariseren en deze buiten de gemeenschap te houden. Zo vergat Claesgen Jacobsdr., toen zij hertrouwde met de weduwnaar Isaac Braem in 1648, niet ook de vijf tonnen wijn, die zij Isaac voor de bruiloft had gegeven, te laten registreren voor f 45,- (107). En hoe Apolonia Snelleman, de vrouw van Hendrik Jacobus van Kleef I tegen de hoofdlieden te keer kon gaan, volgt hierna. Het is ook duidelijk, dat het huwelijk vaak om materiële redenen gesloten werd : genoemd werden al kansen op rijkdom, erfenissen, eigen bedrijf, prima werkkracht enz. Toch blijkt in de vele langstlevende testamenten ook wel een echte partnerhouding, die soms in de droge notariële teksten een glimp van ware echtelijke liefde laat schijnen, zoals in het testament van Abraham Corneliss. en zijn acht jaar oudere Maritge Cornelisdr. in 1622 : *dit alles om de trouwe lieffde ende conjugale affectie, dewelcke sij testateuren tot malcanderen geduyrende hun houwelycke staet toegedragen hebben ende noch toedragende sijn* (108). Het liep natuurlijk ook wel eens heel slecht af : het huwelijk van H.F. van Lier en Susannetje Dirccxs werd na 20 jaar ontbonden in 1664, dat van Gerrit Boom en Jannetje de Lange, gezegend met vele kinderen, na 18 jaar in 1790.

De samenstelling en betekenis van het tinnegietersgilde

Ofschoon wij weinig weten van de werkzaamheid van het tinnegietersgilde buiten de bepalingen van de ordonnanties en nog minder van het St.-Eloysgilde, waaronder zij ressorteerden vóór de oprichting van hun specifieke gilde, staat toch vast dat tenminste in één jaar (1619) de tinnegieter Maerten Janss. als hoofdman heeft gefungeerd. Het juiste aantal leden van het gilde weten wij alleen in 1709, toen drie hoofdlieden en vijftien gildeleden door de stadsbode *de nieuwe allooy* werd aangezegd.

De hoofdlieden bleven drie jaar in functie, de eerste twee jaar als keurmeester, het derde jaar als overman. In 1643 was er zelfs sprake van nog twee onderkeurmeesters (109). De enige gildeknecht die genoemd wordt is Willem Pieterss. in 1655 (110). Het waren de meest bekende tinnegieters, die de rang van hoofdman bereikten. Soms bleven zij met korte tussenpozen aan het bewind. Meer dan drie ambtsperioden maakten : Johannes Boogaert (1722-1755), Jan Boogaert Jr. (1760-1790), Joh. Druy (1795-1811), Hendrik van Duyveland (1699-1743), Andries van Duyveland (1761-1791), Carel I. van Duyveland (1794-1811), Hendrik Kock (1736-1761), Dirk van Lier (1685-1714), Dirk Lokermans (1725-1767), Hendrik van der Pol (1772-1792), Jan Timmers (1749-1781), Koenraad Timmers (1734-1766), Nicolaas Timmers (1770-1794), Reinier Vermeulen (1775-1810), Cornelis van Weede (1694-1720) en Jan Zeegers (1739-1767).

Wat de godsdienstige gezindheid van de tinnegieters betreft, zijn de meeste lid van de heersende gereformeerde kerk. Gerard van Aller, Jan Geesteranus, Cornelis van Esch, Pieters Janss. van 't Hoff, Dirk van Lier, Willem Stolwijck, Abraham en Gerrit Verschuer behoorden tot de remonstrantse, Isaac van Beusecom tot de lutherse, de Druy's, Adriaan Hommes, Cornelis Rams, de familie Van Rees en Evert Trippelvoet tot de katholieke kerk, de familie Messchert tot de doopsgezinden, onder wie D.J. Messchert I tot de Waterlandse groep behoorde, maar naar vereniging met de Vlamingen streefde in 1673 en volgende jaren (111).

De hoogste rang was die van hoofdman, die het recht had op de eerste meesterproef en het eerst ondertekende bij het presenteren van de nieuwe hoofdlieden, die door de burgemeesters werden gekozen en aangesteld (112). Het zijn de hoofdlieden, die aan

de stedelijke overheid voorstellen tot wijziging of aanvulling van hun ordonnantie deden, uiteraard na verkregen goedkeuring van de gildebroeders. Zij regelden de onderlinge geschillen, zowel van persoonlijke als zakelijke aard, o.a. een felle onenigheid tussen J.L. Pot en diens voormalige leerling en knecht Willem Stolwijck in 1646 (113). In hetzelfde jaar traden de hoofdlieden Evert van Male en Dirck Messchert met hun Goudse ambtsbroeders als arbiters op in een zakelijk geschil tussen Jan Pot en Pouwels Traudenius uit Gouda, die Pot niet wenste te betalen, aler enige door Pot in beslag genomen vormen behoorlijk gerepareerd waren. Pot moest nu 8 dagen voor Pasen een Goudse bierkan volgens een onder hoofdlieden berustend model in behoorlijke vorm brengen, een halve bierkan aan de mond verzwaren en de voet wat insteken, een nieuwe tap maken aan de voet van een wijnkan, de wijnpint zonder braam laten lopen en de naad op de buik vierkant insteken. Voor deze reparatie kreeg hij f 7,- toegewezen (114). Uit een attestatie van 24 april 1664 ten behoeve twee oud-burgemeesters van Vlaardingen (115), blijkt de actie van de tinnegieters tegen de eis van de pachter van de waag, om hoeveelheden tin van boven 20 pond over de waag te laten lopen, succesvol te zijn geweest. Er is ons één verslag van een visitatie door keurmeesters overgeleverd : deze werd op 15 september 1768 gehouden bij Hendrik Jacobus van Kleef I, wonende aan de Melkmarkt door Jan Timmers, hoofdman, Jan Boogaart en Andries van Duyveland, keurmeesters. Juffrouw Van Kleef ontving het gezelschap zeer onheus en luidruchtig, zodat de bureu en een vrouwelijke getuige, die op haar kruiwagen voor de deur zat, daarvan een omstandig verslag konden leveren. De zoals altijd correcte Timmers bleef aan de deur staan, terwijl zij haar gram uitte over de woorden en daden van zijn zoon Nicolaas, die haar man de deur gewezen had. Het schijnt, dat er op de werkzaamheid van Van Kleef nogal wat kritiek werd geleverd en dat hij ook in het tinnegietersgilde van zijn geboorteplaats Den Haag slecht aangeschreven stond. Op haar vraag of haar man een dief was, antwoordde Timmers slechts : *Dat zullen zij hem in Den Haag wel zeggen*. Op dat moment kwam de tinnegieter van zijn werkplaats naar beneden en beet hem toe : *'Gij schoelje, beul en vilder, gij hebt lang genoeg het vleesch van mijn ziel gehaald'*, en een stortvloed van verwensingen achtervolgde de hoofdlieden bij hun vertrek. De blijkbaar getergde tinnegieter bracht de kwestie voor Schepenen. Timmers liet het er niet bij zitten en liet tot tweemaal toe de Haagse hoofdlieden insinueren bepaalde stukken over te leggen. Dit is het enige, tot ons gekomen verslag van een controle op de *essay*, dat helaas eindigt zonder dat wij de uitslag ervan weten (116).

Enige weken daarvoor, op 22 augustus 1768 had Timmers met zijn zoon Nicolaas, die *veniam aetatis* (handlichting) had gekregen, een uitvoerig, zeer modern aandoend contract van compagnieschap gesloten, waarin de wederzijdse rechten en plichten zeer nauwkeurig werden omschreven en ook de kosten van het levensonderhoud van de zoon werden geschat bij het bepalen van diens op te nemen salaris. Senior bracht zijn vormen niet in de compagnie, maar reserveerde die voor zichzelf. De waarde van zijn totale inbreng werd gesteld op f 13.597/5/12, een voor die tijd zeer hoog bedrag (117). Reeds eerder, in 1755 had hij, om alle moeilijkheden na zijn overlijden te voorkomen, de waarde van zijn huis en de wijze, waarop zijn overige bezittingen moesten worden gewaardeerd, in zijn testament nauwkeurig bepaald (118).

Een der eerste taken van de hoofdlieden was het toezicht houden op de naleving van de ordonnantie. In 1696 rezen er kwade vermoedens over ongeoorloofde tininvoer via de Engelse predikant : blijkbaar in hun opdracht gingen twee personen, een man en een dienstmeid, poolshoogte nemen bij diens vrouw, aan wie zij vroegen of zij aan Engels tinwerk wist te komen. Na veel vergeefse pogingen kregen zij een adres op, in

de steeg tegenover het Oostindisch huis, waar een zekere Zeeuwse Marie een kamer in huur had. Op hun aandringen verklaarde zij zich bereid acht tinnen schotels en negen tafelborden aan hun voorgewende juffrouw te leveren. Marie ging mee, maar komende in de Keizerstraat bij het Vissersdijk werd het gezelschap door de schout en zijn dienders aangehouden. Zo liep zij tegen de lamp, en dat niet voor het eerst, want zij bleek ook in Zeeland betrapt te zijn. Wel had zij daar haar tin teruggekregen, maar tegen betaling van een fikse boete ! (119).

Er is ook een ander duidelijk bewijs van de activiteit van de hoofdlieden in 1705, toen een zekere Abraham Roeters uit Amsterdam aan de Staten van Holland octrooi had gevraagd op het maken van zekere loden en tinnen pijpen en stoppen voor fonteinen en distilleerslangen. Zij brachten bezwaar in bij Gecommitteerde Raden, maar vonden het daarna wijzer met de uitvinder tot een akkoord te komen. Roeters beloofde daarbij op 17 april 1705 de voor tinnegieters geldende bepalingen na te leven, drie soorten stempels voor tin te laten maken en de gebogen pijpen alleen aan de tinnegieters met een korting van 20 % te leveren. Hij verbond zich nooit en te nimmer *opgemaakte* distilleerslangen te leveren en geen tinnen pijpen te verkopen zonder voorafgaande kennisgeving van de prijs aan de hoofdlieden. Hij noch de tinnegieters zouden tegen lagere dan de vastgestelde prijzen mogen leveren, op verbeurte van een boete van f 100,-, te delen door het gilde en de armen. Men achtte het noodzakelijk dit contract door de Heren van de Wet te laten goedkeuren, maar of die toestemming ooit gegeven is, blijft helaas onbekend (120).

Op 23 november 1731 slaagden zij erin, de vendumeester Antonie Buurt en twee vrouwen die zich verstout hadden van buiten komend nieuw tinwerk te verkopen, door burgemeesters een verbod opgelegd te krijgen en hen te verplichten het nog bij hen aanwezige tinwerk eerst te schuren en als gebruikt tin te debiteren (121).

De weduwe Antonie Buurt gebruikte een resolutie van burgemeesters van maart 1748 waarin het verzoek van het gilde om tinnegieters van buiten de stad bij de vendu toe te laten werd afgeslagen, als argument in haar conflict met het boekverkopersgilde op 10 januari 1763 (122). Deze bleek echter niet terug te vinden. Naar buiten traden de hoofdlieden veelal op als attestanten ten behoeve van collega's elders, op 2 oktober 1642 over het merken van tin voor die van Gouda (123), op 24 januari 1645 over het lepeltin voor die van Amsterdam (124), op 22 november 1661 over de noodzakelijke vereisten van burgerschap en meesterproef voor die van Delft (125), op 16 juni 1694 over de impost van de waag voor die van Leiden (126), op 1 februari 1706 over het inkopen van huur- of vet en onopgemaakt tin voor die van 's-Gravenhage (127).

De positie der hoofdlieden nam in evenredigheid met de daling van het tinwerk in de ogen van het publiek en met het groeiend verzet tegen de gildedwang af. Hoe zou het anders de gezusters Van Rees gelukt zijn met een eenmalige meesterproef van een buiten het bedrijf staande broer in het jaar 1792, tot het gilde toegelaten te worden en voor onbepaalde tijd te blijven (128).

Trouwens het advies aan burgemeesters van 4 december 1805 voor het aanstellen van nieuwe hoofdlieden luidt : *Vermids er geen genoegzame voorraad of bekwame subjecten ter completering of successie voorhanden zijn*, de huidige functionarissen (Reinier Vermeulen, C.I. van Duyveland en Johannes Druy) te continueren (129). De nabloei van de tinnegijeterijen in de 19de eeuw blijft in Rotterdam in feite beperkt tot de families Druy, Van Rees en Rietstap, en valt trouwens buiten het raam van deze tentoonstelling en het daarmee parallel lopende onderzoek.

Drs. G. Th. H.C. Pieck

- (1) W.G.D. Murray, *De Rotterdamsche tinnegieters*, in *Rotterdamsch Jaarboekje*, 1938, p. 1-32.
- (2) B. Dubbe, *Tin en tinnegieters in Nederland*, Zeist 1965. 2^e druk 1978.
- (3) G.J. Mentink en A.M. van der Woude, *De demografische ontwikkeling te Rotterdam en Cool in de 17de en 18de eeuw*, Rotterdam 1965, p. 15.
- (4) J.H. Scheffer en F.D.O. Obreen, *De Tiende Penning te Rotterdam*, in *Rotterdamsche Historiebladen*, II, Rotterdam 1876, p. 255-300.
- (5) W.F.H. Oldewelt, *De beroepsstructuur van de bevolking der Hollandse stemhebbende steden volgens de kohieren van de familiegeden van 1674, 1715 en 1742*, in *Economisch-Historisch Jaarboek*, 24^e deel, 's-Gravenhage 1950, p. 80-161; 25^e deel, 's-Gravenhage 1952, p. 167-248.
- (6) cfr. bijvoorbeeld J. Briels, *De Zuidnederlandse immigratie 1572-1630*, Bussum 1978.
- (7) J.G. Litzau, *Beschrijving der stad Rotterdam*, Rotterdam 1839, p. 286.
- (8) Ook P.P. Rubens gebruikte in 1603 tin voor een veilige verpakking van schilderijen tijdens het vervoer van Mantua naar Valladolid. (C.V. Wedgwood, *The political career of P.P. Rubens*, London 1975, p. 17-18).
- (9) J.H.W. Unger en W. Bezemer, *Bronnen voor de geschiedenis van Rotterdam, deel III, De oudste stadsrekeningen van Rotterdam*, Rotterdam 1899, p. 123 en 93.
- (10) Gemeentearchieven Rotterdam (verder GAR), *Weeskamer*, 577/78.
- (11) GAR, *Schepenen*, 759/7, 166 en 217.
- (12) GAR, *Schepenen*, 760/44.
- (13) GAR, *Weeskamer*, 581/49.
- (14) GAR, *Schepenen*, 761/94.
- (15) GAR, *Schepenen*, 481, passim.
- (16) GAR, *Handschriften*, 2397.
- (17) J.H.W. Unger en W. Bezemer, *Bronnen voor de geschiedenis van Rotterdam*, III, p. 232-233.
- (18) GAR, *Schepenen*, 762/53.
- (19) GAR, *Weeskamer*, 581/185.
- (20) GAR, *Handschriften*, 2397.
- (21) J. Schultz Jacobi, *De rederijkers te Rotterdam*, in *Rotterdamsche Historiebladen*, II, Rotterdam 1876, p. 469-548.
- (22) P.J. Blok, *Eene Hollandsche stad onder de Republiek*, 's-Gravenhage 1916, p. 267.
- (23) T.S. Jansma, *De betekenis van Dordrecht en Rotterdam omstreeks het midden der 16de eeuw*, in *Tekst en Uitleg*, Den Haag 1974, p. 164.
- (24) G.J. Mentink en A.M. van der Woude, *op. cit.*, p. 33.
- (25) GAR, *Schepenen*, 486/167.
- (26) GAR, *Kerkmeesters*, 161.
- (27) GAR, *Kerkmeesters*, 158.
- (28) GAR, *Schepenen*, 485/327.
- (29) GAR, *Weeskamer*, 367/73.
- (30) Gemeentearchieven Leiden, *Gildenarchief*, 1129.
- (31) GAR, *Schepenen*, 488/28.
- (32) GAR, *Notariële protokollen*, 2/125.
- (33) GAR, *Schepenen*, 491/138.
- (34) GAR, *Notariële protokollen*, 3/388.
- (35) GAR, *Notariële protokollen*, 18/80 en 28/71.
- (36) GAR, *Notariële protokollen*, 2/94.
- (37) GAR, *Weeskamer*, 364/143.
- (38) GAR, *Weeskamer*, 364/377.

skje,

en 1742,
25^e deel,

ssum

id, The

m, deel

m, III,

aden,

p.

en der

- (39) GAR, *Weeskamer*, 377/200.
- (40) GAR, *Weeskamer*, 370.
- (41) GAR, *Notariële protokollen*, 5/94.
- (42) GAR, *Weeskamer*, 373/290.
- (43) GAR, *Weeskamer*, 373/407.
- (44) GAR, *Weeskamer*, 388/107.
- (45) GAR, *Weeskamer*, 390/206.
- (46) GAR, *Weeskamer*, 395/161.
- (47) GAR, *Notariële protokollen*, 320/383.
- (48) GAR, *Notariële protokollen*, 326/270.
- (49) GAR, *Notariële protokollen*, 70/825, vgg.
- (50) GAR, *Notariële protokollen*, 320/409, vgg.
- (51) GAR, *Notariële protokollen*, 428/166.
- (52) GAR, *Weeskamer*, 394/380.
- (53) GAR, *Schepenen*, 941/57.
- (54) GAR, *Notariële protokollen*, 268/30.
- (55) GAR, *Weeskamer*, 1400.
- (56) GAR, *Notariële protokollen*, 328/126.
- (57) GAR, *Notariële protokollen*, 329/85.
- (58) GAR, *Notariële protokollen*, 334/31.
- (59) GAR, *Notariële protokollen*, 336/470.
- (60) GAR, *Notariële protokollen*, 830/45.
- (61) GAR, *Notariële protokollen*, 2045/346-374.
- (62) Chr. Plomp, *Het leerlingenwezen in Den Haag*, Die Haghe, 1936, p. 21 vgg.
- (63) GAR, *Notariële protokollen*, 31/205.
- (64) GAR, *Notariële protokollen*, 257/183.
- (65) GAR, *Notariële protokollen*, 143/106.
- (66) GAR, *Notariële protokollen*, 2133/168.
- (67) Gemeentearchieven Den Haag, *Notariële protokollen*, 2012 van 21.11.1728.
- (68) GAR, *Notariële protokollen*, 933/641.
- (69) GAR, *Oud Archief*, 576.
- (70) GAR, *Notariële protokollen*, 1121/183 en 1195/37.
- (71) GAR, *Weeskamer*, 1400/84.
- (72) GAR, *Weeskamer*, 395/163.
- (73) GAR, *Notariële protokollen*, 3431/191.
- (74) GAR, *Weeskamer*, 1300.
- (75) GAR, *Notariële protokollen*, 91/270.
- (76) J. Melles, *Het huys van leeninge*, 3en Haag, 1950, p. 52.
- (77) GAR, *Notariële protokollen*, 2133/204.
- (78) GAR, *Notariële protokollen*, 569/165.
- (79) GAR, *Notariële protokollen*, 1029/57.
- (80) GAR, *Notariële protokollen*, 3415/125 en 3209/54.
- (81) GAR, *Notariële protokollen*, 325/183.
- (82) GAR, *Notariële protokollen*, 831/122.
- (83) GAR, *Notariële protokollen*, 1290/86.
- (84) GAR, *Notariële protokollen*, 2226/43.
- (85) GAR, *Notariële protokollen*, 336/471.
- (86) GAR, *Notariële protokollen*, 338/493.
- (87) GAR, *Notariële protokollen*, 1290/86 en 243.
- (88) GAR, *Oud Archief*, 2046.
- (89) GAR, *Oud Archief*, 4115.

- (90) GAR, *Oud Archief*, 4116.
- (91) W.F.H. Oldewelt, *Ibid.*, 24ste dl., p. 241.
- (92) W. Oldewelt, *Ibid.*, 25ste dl., p. 83.
- (93) GAR, *Oud Archief*, 279.
- (94) GAR, *Oud Archief*, 4170.
- (95) GAR, *Notariële protokollen*, 3289/148 en 275.
- (96) GAR, *Notariële protokollen*, 2410/777.
- (97) GAR, *Notariële protokollen*, 2411/329.
- (98) GAR, *Notariële protokollen*, 1852/140.
- (99) GAR, *Notariële protokollen*, 2412/144 en 2417/265.
- (100) GAR, *Oud Archief*, 2217.
- (101) GAR, *Weeskamer*, 587/42.
- (102) GAR, *Weeskamer*, 519.
- (103) GAR, *Weeskamer*, 877.
- (104) GAR, *Notariële protokollen*, 31/205.
- (105) GAR, *Weeskamer*, 373/301.
- (106) GAR, *Weeskamer*, 364/391 vgg.
- (107) GAR, *Notariële protokollen*, 496/244.
- (108) GAR, *Notariële protokollen*, 103/314.
- (109) GAR, *Resoluties Burgemeesters*, 03.06.1643.
- (110) GAR, *Notariële protokollen*, 639/20.
- (111) K. Vos, *De doopsgezinde gemeente, in Rotterdam in de loop der eeuwen*, 2de dl., Rotterdam, 1907, 4, p. 20.
- (112) GAR, *Notariële protokollen*, 2164/196.
- (113) GAR, *Notariële protokollen*, 334/5.
- (114) GAR, *Notariële protokollen*, 268/30.
- (115) GAR, *Notariële protokollen*, 788/165.
- (116) GAR, *Notariële protokollen*, 3214/504 en Gemeentearchieven Den Haag, *Notariële protokollen*, 4509/228.
- (117) GAR, *Notariële protokollen*, 2910/397.
- (118) GAR, *Notariële protokollen*, 2601/623.
- (119) GAR, *Notariële protokollen*, 1158/224.
- (120) GAR, *Notariële protokollen*, 1277/62.
- (121) GAR, *Oud Archief*, 282/257.
- (122) GAR, *Oud Archief*, 323/63.
- (123) GAR, *Notariële protokollen*, 330/342.
- (124) GAR, *Notariële protokollen*, 333/83.
- (125) GAR, *Notariële protokollen*, 634/95.
- (126) GAR, *Notariële protokollen*, 850/108.
- (127) GAR, *Notariële protokollen*, 1857/15.
- (128) GAR, *Oud Archief*, 329.
- (129) GAR, *Oud Archief*, 2050.

Keur van tin uit de havensteden Amsterdam, Antwerpen en Rotterdam

Georganiseerd in het kader van
het Belgisch-Nederlands cultureel verdrag

Amsterdam, Museum Willet-Holthuysen
13 april t/m 10 juni 1979

Antwerpen, Provinciaal Museum Sterckshof
7 juli t/m 9 september 1979

Rotterdam, Museum Boymans-van Beuningen
6 oktober t/m 2 december 1979